

varjamiseks. Jumalat pole vististi siinkohal hoo-
piski mõtet paluda.

Pr H. Sabbo on vabandanud ja rõhutanud, et ta
pole ajaloolane. Võttes ette nii suure ajaloolase
dokumentide publikatsiooni, hajub see rõhutami-
ne paratamatult. Lubadustest ja sõnavõttudest tun-
dub, et tehtav töö on alles ehk kusagil nii poole
peal. Võib-olla võiks mõelda aja mahavõtmisele.
Uute köidete rahastamise taotluste asemel võiks
ehk hoopis taotleda sponsorlust täiendamaks oma
teadmisi dokumentide publitseerimise tehnikast
näiteks avatud ülikooli raamides Tartu Ülikooli
arhiivinduse õppetooli juures. Kindlasti tuleks see
kasuks järgmiste köidete avaldamisele ja annaks
võimaluse ka kontakteeruda ajaloolastega tutv-
maks nende tööde-tegemistega.

VIITEID JA KOMMENTAARE

¹ Eesti põllumajanduse kollektiviseerimine.
Dokumentide ja materjalide kogumik. Tln, 1978,
lk 489–494.

² Siin on üks üliväheseid selgitusi dokumendis
käsitletud isiku kohta, mis antud juhul toetub
B. Pšenitšnikovi mälestuste raamatule "Ja ööst sai
hommik" (Tln, 1981). Erinevalt B. Pšenitšnikovist,
kes hästi tundis dokumendi peategelast Aleksan-
der Silverstovit ennast, annab H. Sabbo tema
nimevormiks Seliverstov.

³ Poola ajaloolase M. Harzi 1993. aastal koostatud
bibliograafia sisaldas juba tollal 2026 nimetust.
M. Harz. Bibliografia Zbrodni Katynskiej: Materiały
z lat 1943–1993. Warszawa, 1993.

⁴ N. Lebedeva. Katyn: prestuplenie protiv čelo-
večestva. Moskva, 1994.

⁵ Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v
Velikoj Otečestvennoj vojne. Sb. Dokumentov.
Tom.1. Kniga vtoraja. Moskva, 1995, lk 144–146.

⁶ Vt selle kohta ka Tuna 1998, nr 1, lk 126–127.

⁷ Dokument on publitseeritud raamatus "Kas nad
lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924".
Tln, 1996, lk 147–148, dok 32.

JÜRI ANT

KATTARINA LUTTERIN – 500 aastat „Herr Käthe” sünnist

29. jaanuaril 1499. aastal tuli Lippendorfis Saksi-
maal ilmale tütarlaps, kellest 26 aastat hiljem sai
Suure Reformaatori elukaaslane ja „küljelu”.
Lutheri abikaasana ajalukku läinuna on teda
tagantjärele hinnatud üheks reformatsiooni
kandvaks alustalaks, mis on äärmiselt kõrge tun-
nustus. Siit ka arusaadav uudishimu, kes oli see
naine tegelikult ja kui palju vastab talle antud
hinnang olemasolevatele faktidele ehk kuivõrd
on tegemist pelgalt hilisemate aegade järelduskon-
struktsiooniga.

Algus polnud eriti paljutöotav. Katharina von Bora
pärgines vanast aadlisuguvõsast, kelle majanduslik
olukord polnud tema ilmaletuleku ajal kaugelki
kiita. Veelgi enam. Tema isa Hansu hoole all olev
kuueliikmeline perekond elas enam kui tagasihoid-
likult. Kui Katharina ema (sündinud von Haubitz)
1505. aastal suri, oli sel ajal vaevalt kuueaastane
tüdrukuke juba mõnda aega Brehnas asuvas
benediktlaste kloostrikoolis veetnud. Kolm aastat
hiljem järgnes sellele tsistertslaste kloostris
Marienthronis. Pärast aastapikkust noviitsiaega
andis Katharina 1515. aastal kloostrivande ja ta
pühitseti nunnaks.

Aadlineidudele, kellel puudus väljavaade abi-
ellumiseks, oli see tüüpiline lahendus, mis läbi
neile kindlustati eluaegne ülalpidamine. Kuid
kloostriüksedki ei avanenud kõrge päritoluga prei-
lide ees lihtsalt niisama. Tavaliselt pidi perekond
tütarlapse sinna n-ö sisse ostma. Katharina puhul
rahulduti üksnes 30 kuldnaga, mille üheks oleta-
tavaks põhjuseks võib olla arvamus, et tema ema
poolt sugulane abtiss Margarete von Haubitz talle
teed tasandas. Koos ülejäänud 47 „Kristuse pruu-
diga” veetis Katharina ühtekokku 14 aastat kloostris-
rüüride vahel, enne kui algas järgnev etapp tema
elus.

Mitte just ülemäära tagaigatsetud, kuid kaugeltki mitte ka vihatud kloostrielu jättis igapäevaste toimetuste ja palvuste kõrval piisavalt aega endaga kahekõne pidamiseks. 1517. aastal lõhestas selle rutiinse ja reeglipärase vaikelu Martin Lutheri „mässuline“ õpetus, mille levikut ei peatanud ka Marienthroni jahedad müürid. Arvatavasti oli just Lutheri kirjatöö „*Von der Freiheit eines Christenmenschen*“ (1520) ajendiks, mis ärgitas tosinat nunnat talle kirjutama. Wittenbergi reformaator kutsus nunnasid üles pöörduma vanemate poole, et nad oma tütreid kloostrist minema viiksid. Selleks sammuks puudus vanematel aga nii julgus kui ka tahtmine.

Seeme oli siiski idanema hakanud ja neidude hing ihales kloostrimüüride taga peibutavalt küütleva ilmaliku maailma järele. Luther pöördus järgnevalt oma hea tuttava, Torgau kaupmehe Leonhard Koppe poole, et too aitaks nunnadel põgeneda. On vist peaaegu ülearune lisada, et niisugune teguviis oli karistatav surmaga. Kord kloostrivanade andnut võis sellest vabastada üksnes Püha Isa. Konkreetset juhtumil polnud aga kellelgi mõtteki hakata aega raiskama tema poole pöördumiseks. 1523. aastal lihavõtte aegu, ööl vastu 7. aprilli, tehtigi plaan teoks.

Üksnes kolmel neilul õnnestus oma perekondade juurde tagasi pöörduda. Ülejäänud leidsid esialgse peavarju Wittenbergi bürgerite kodudes. Katharina sai ulualuse töönaoliselt maalikunstnik Lucas Cranach Vanema juures. Kuigi elatusvahenditeta nunnade heaks organiseeriti Lutheri eestvedamisel korjandus, ei saanud see niimoodi kaua kesta. Pikemas perspektiivis jäi äraelamise traditsiooniliseks alternatiiviks ikkagi vaid abielu.

Katoliikliku teoloogia seisukohalt takistas abielu puhta usu tunnetamist. Seda ei tule mõista mitte nii, et jumalasulaste õnnistatud mehe ja naise vahelises kooselus midagi halba oleks olnud. Naise roll abikaasana ja emana oli tol ajal lihtsalt allutatud neitsilikuse ülimuslikkusele. Seks oli selle kõrval midagi rüvetavat ja roojast. Teisest küljest ei saanud inimkeha oma seksuaalsete tungidega olla ülenisti paheline, sest seegi oli ju loodud Jumala poolt. Väita vastupidist oleks olnud ketserlus. Katoliiklik kirik sallis „lihalikku vestlust“ mehe ja naise vahel, kui see toimus abielu raames lastesigimise eesmärgil, ei leidnud aset pühapäeviti ega teistel usupühadel ega patustanud ettekirjutatud asendi vastu, st mees alati peal, naine all (siit ka nimetus „misjonäriasend“). Ambivalentne oli suhtumine ka naise orgasmi. Domineeris arvamus, mis pidas seda sigivuse seisukohalt oluliseks, sest ainult sel moel arvati naise „seeme vabanevat“. Taolise mõtteviisi varjuküljel tabas vägistamise

ohvriks langenuid, sest rasedust peeti kinnituseks naise-poolsest orgasmist. See omakorda loeti tõendavat, et naine nautis kogetut, mistõttu tegemist ei saanud olla ka vägistamisega.

Luther korrigeeris ülalkirjeldatud arusaamu oluliselt. Tema meelet polnud neitsilikkus kaugeltki vooruse säilitamise parim avaldumisvorm. Oleks rumalus arvata, et neitsilikkus viib otseteede lunastusele. Seda enam, et naistes on nii palju „kirge ja lusti“, millest üksnes mõni üksik suudab end tagasi hoida. Endale mehe muretsemine pole seega mingi patt nagu ka mehes ja naises peituv loomuliku sisemise „ärrituse“ järgimine, sest Jumal on nõnda tahtnud. Lutherile on samuti omistatud seisukoht, et iseäranis naisele on seksuaalvahekord oluline, sest see on tervisele kasulik. Mõeldud oli seejuures nn head seksuaalsust, mis toimub abielu raames.

Katharinal ei kulgenud abiellumine libedalt. Oma ajutises elukohas õppis ta tundma Nürnbergi patriitsiperekonnast pärit Hieronymus Baumgärtnerit ning armus temasse. Baumgärtneri vanemad seevastu olid kaugel vaimustusest poja sidemetest endise nunnaga ning kosjaasjad jäidki katki. Seepeale soovitas Luther uueks peigmeheks noort pastorit Kaspar Glatzi. Nüüd oli keeldujaks Katharina. Noormees ei sobinud kohe üldsegi ning neiu väitis end Baumgärtnerit mitte veel unustanud olevat. Toodud argument tundus siiski pigem ettekäändena, sest õige peatselt teatas ta oma valmisolekust heita ühte kas Lutheri lähedase sõbra Nicolaus von Amsdorfi või koguni reformaatori endaga.

Luther oli vahepeal silma heitnud hoopis kahele teisele daamile. Neist esimene, Ave von Schönfeld abiellus aga ühe preisi arstiga ning ka teise, Ave Alemanniga, jäi kosjasobitus katki, ehkki Luther nimetas viimast 1526. aasta algul oma endiseks kihlatuks. Katharinat pidas reformaator algul kõrgiks ja upsakaks. Pealegi kirjutas Luther 1524. aastal, et temal oleks üldse mõttetu abielluda, sest silme ees terendavat surm ketseriks kuulutamise tõttu.

Lõpuks muutis Luther siiski meelt. 13. juunil 1525 astusid endine tsistertsilaste nunn Katharina von Bora ja kunagine augustiinide munk Martin Luther altari ette. Tseremoonia leidis aset Wittenbergi lossikirikus. Meelemuutuse taga võib paljude teiste faktorite kõrval oletada asjaolu, et olles aastaid julgustanud munki ja nunnasid loobuma müstilisest abielust Kristusega ning asendama see tegeliku kooseluga mehe ja naise vahel, pidi Luther ka ise oma õpetust järgides eeskujul näitama.

Lutheri sõber Philipp Melanchton oli selle abielu vastu ja kirjutas: „Sellel saatuslikul ajal, kui

Saksamaal Lutheri jõudu väga tarvis on, kahjustab ta oma mainet niisuguse õnnetu teoga." Lutheri vanemad seevastu julgustasid poega abielluma. Melanchtonil oli siiski õigus selles mõttes, et Lutheri abielu tõi endaga kaasa niihästi mitte-mõistmist kui ka põlgust.

Täpselt nii ka läks. Voorusevande hüljanud nunnasid peeti hooradeks ja see süüdistus ei läinud mööda Katharinastki. Kohe läksid liikvele kuulujutud, et Lutheri naine on viimaseid kuid rase, mis olevatki abielu tinginud. See ei osutunud tõeks ning alles 7. juunil 1526 sündis perekonda esimene laps. Vastupidiselt ebausule, mille järgi munga ja nunna vahelise seksuaalvahekorra tagajärg sai olla üksnes kahepealine vördjas, sündis tugev ja terve poisslaps, kes ristiti ema- ja isapoolse vanaisa järgi Johanneseks. Järgemööda sündis Lutheritel veel viis last: Elisabeth (1527), Magdalena (1529), Martin (1531), Paul (1533) ja Margarethe (1534). Kaks tüdrukut surid noorelt, Elisabeth 8-kuuselt ja Magdalena 13. eluaastal. Laste tolle ajastu kõrget suremust arvestades läks Lutheritel veel isegi hästi.

Alguses oli see pigem mõistuse- kui armastus- abielu. „Ma ei seisa palavas armastuses või kires oma naise vastu, kuid ma hindan teda,“ kirjutas Luther esimestel abielunädalatel sõber Amsdorffile. Aastate jooksul kiindumus kasvas ning ühel korral avaldas Luther poolnaljatlemisi-pooltõsiselt muret, et abikaasa on talle lähedasem kui Kristus.

„Herr Käthe“, nagu Luther oma naist vahetevahel kutsus, polnud mitte üksnes abikaasa ja ema, vaid ka kogu majapidamise tegelik pea ja juht. Mõnikord tuli toitu ja ulualust korraga pakkuda kahekümne viiele inimesele, kelle seas peale sugulaste oli sageli tudengeid ja muid juhu külalisi. Sellega Katharina tegevusvaldkond aga veel ei piirunud. Tema hoole all oli ka põlluharimine, pudulajused ja õllepruuliminegi. Kuna ta pidi varakult tõusma, hakati teda „Wittenbergi hommikutäheks“ kutsuma. Töökus ja südikus löid aluse majanduslikule sõltumatusele, võimaldades Lutheril sel viisil rohkem teoloogiale pühenduda. Sellega teenis Katharina armastuse kõrval ära ka mehe respekti. See väljendus kõige selgemalt Lutheri 1542. aastal kirja pandud omakäelises testamendis, millega Katharina kuulutati niihästi ainupärijaks kui ka laste ainumaks eestkostjaks. Mõlemad aspektid olid vastuolus kehtiva õiguspraksisega ja hoolimata testamendi kuurvürstlikust kinnitamisest see Lutheri tahe siiski ei täitunud.

Kuivõrd Käthe oma mehe teoloogialastes töodes kaasa löi, jääb allikmaterjalil vähesuse tõttu selgusetuks. Tänaeni on säilinud 21 Lutheri kirja naisele, kuid mitte ühtegi Katharina sulest

pärinevat vastust. Varsti pärast Lutheri „*Biblia Deudsch*“ ilmumist, olla ta naisele lubanud 50 kuldnat, mis polnud just tagasihoidlik summa, et ta poole aasta jooksul terve piibli otsast lõpuni läbi loeks. 1544. aastal aga kurtis Luther, et tema kirjutistel ega jutlustel pole Katharinale mitte mingisugust mõju. Toodud näited on piisavalt kõnekad, et lubada väita vaimsete huvide puudumist ehk nende piiratust. Vaesuses kasvanud Katharinat köitis rohkem elu materiaalne pool ja tema tegevus oli esmajoones suunatud sellele, et ta ise ega keegi tema lähedastest ei peaks puudust kannatama.

Lutheri surm 18. veebruaril 1546 tabas tol hetkel 47-aastasest Katharinat valusalt. Kaks kuud pärast mehe kaotamist kirjutas ta ühele oma sugulasele teda vaevavast suurest südamevalust, mis ei võimalda tal ei süüa, juua ega magada, sest Taeva isa oli „mitte üksnes minult, vaid kogu maailmalt selle armsa ja truud mehe ära võtnud“.

Saabusid rasked ajad. Juba 1546. aasta sügisel sündis Schmalkaldeni sõda (1546–1548)* Katharinat lastega Magdeburgi põgenema. Järgmise aasta aprillis pöörduti Wittenbergi tagasi, et mõni nädal hiljem pealetungivate keiserlike vägede eest taas paku minna. Kui 1552. aasta suvel Wittenbergi jälle katk laastas, millele järgnes veel ikaldus, otsustati ülikool sealt Torgausse üle viia. Septembris langetas ka Katharina otsuse koos oma kahe noorema lapsega sinna kolida. Veidi enne sihtkohta jõudmist kohkusid hobused millegi eest tagasi ning lend maanteekraavi lõppes Katharinale eluohtlike vigastustega. Sellest õnnetusest ei toibunud ta päriselt enam kunagi. 20. detsembril 1552 Katharina suri. Tema viimset maist puhkepaika tähistab võimas hauakivi Torgau Mariekirches. „Paljudel on naised, kuid vähesed leiavad endale naise,“ kirjutas Luther 1522. aastal. Katharina von Boras oli Luther enda oma leidnud.

Lutheri abikaasa 500. sünniaastapäev leidis Saksamaal võrdlemisi laiaulatuslikku äramärkimist. Lisaks artiklitele erialaajakirjades ilmusid tähtpäevakirjutised ka suuremates päevalehtedes. Igati kaasajale kohaselt avati samuti vastavasisulise internetilehekülje, kus lisaks Katharina lühikele saksakeelsele elukirjeldusele saab infot ka poola ja inglise keeles. Huvilised võivad osaleda kahetunnisel giidiga ringkäigul „Katharina von Bora Wittenbergis“, vaadata vastavasisulist näitust ning süüa „Kati kokaraamatu“ järgi valmistatud temaatilist lõuna- või õhtusööki.

* Nimetus Schmalkaldeni Liidu (1531–1547) järgi sõda protestantlike Saksa vürstide ja riigilinnade vahel keiser Karl V rekatoliseerimispuüete vastu.

Alates 14. jaanuarist k.a on saadaval samuti kirjamark, kus on kujutatud Katharinat kunstnik Lucas Cranach vanemale omistatud u 1525. aastast pärit maali järgi. Postmargil kujutatud Katharina näojooned on ümaramad ning pilk malbem kui maalil, jättes seeläbi mulje kindlameeldest, kuid samas lahkest *Hausfraust*. Maalilt seevastu vaatab meile kartmatult, et mitte öelda läbi-puurivalt otse silma naine, kelle pilgust ning kogu näoilmeist kiirgab enesekindlust, rangust ja isegi tigidust. Tahes tahtmata jätab Kattarina Lutterin, nagu kunstnik on tema nime pildi ülaosale kirjutanud, kõrgi ning mitte ülemäära heasoovliku inimese mulje. Ärgem samas unustagem, et ka ajastu oli karm. Tunnistagem sedagi, et tegemist ei ole klassikalises mõttes vägeva mehe vägeva naisega. Ilma Martin Lutherita poleks kloostrielule määratud Katharina von Bora nimi pooltuhat aastat pärast tema sündi elavate inimesteni pruukinud jõuda. Samuti on kõnelemine temast kui reformat-siooni ühest alustalast pehmetl öeldes kõvasti ülepaisutatud, sest tagasihoidlikud vaimsed huvid ei lasknud tal Lutheri elutöös kaasa rääkida. Niimoodi mõistsid seda ka kaasaegsed, sest ei Lutherile pühendatud leinajutluses ega ka Melanchtoni ladinakeelses tänukõnes mainitud leske ühegi sõnaga. Tööka ja usina XVI sajandi saksa naise personifitseeritud koondkujuna väärrib 500 aasta möödumine tema sünnist äramärkimist aga kindlasti.

MARGUS LAIDRE

MIS SIIS IKKA ON PARIMATEST PARIM?

Eesti 1998. aasta parima ajalooraamatu konkursist

Pärast Eesti vabanemist Nõukogude okupatsioonist tekkis muude murranguliste muutuste seas hoopis uus situatsioon ka ajalookirjanduse väljaandmisel. Eriti oluline oli NLKP ja tema EKP nime all esineva ülipüüdliku allasutuse kontrolli kaotamine. Kui okupatsiooni ajal paljud raamatud ja väljaanded jäid parteilise tsensuuri värvate taha ja taset mõjutas paratamatu enesetsensuur, siis vabaduse esimeseks tulemuseks oli ideoloogiliste ja poliitiliste piirangute kaotamine ja vaba eneseväljendus autoritele. Pikkamööda avardusid ka kirjastamisvõimalused. Ajaloolaste kitsamas rin-

gis tekkis 1995. a suvel mõte kuidagi hinnata mitmesuguseid erineva tasemega ajaloo uurimusi. Mõte sai teoks ühe kalendriaasta jooksul trükkis ilmunud parima ajalooraamatu konkursina. Kuna riigiasutustele ei saanud loota ning noores taassündinud vabariigis polnud ka lootust leida mõnda rikast sponsorit, tuli ajaloo uurimisega tegelevatel asutustel see raha ise kokku panna.

Konkursi algatasid 1995. aastal Eesti TA Ajaloo Instituut ja Eesti Ajalooarhiiv, kohe liitusid Tartu Ülikooli ajaloo osakond ja Eesti Riigiarhiiv. Nimeetatud asutused panid ühiselt oma ressursidest välja auhinna – 10 000 krooni. Nelja ajaloo uurimisasutuse esindajate nõupidamisel võeti vastu esialgne statuut ja moodustati esimene ekspertkomisjon – žürii. Nii sai teoks, et 16. veebruaril 1996 kuulutati välja 1995. aastal ilmunud parima ajalooraamatu konkursi võitja. Meenutame, et esimese preemia kavandatud konkursside sarjas sai kaheksa autori (Ea Jansen, Torkel Jansson, Liivi Aarma, Väino Sirk, Priit Pirsko, Sirje Kivimäe, Maie Pihlamägi, Jaanus Arukaevu) ühistööna valminud kogumik "Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini". Toimetajad Ea Jansen ja Jaanus Arukaevu. Tartu, 1995. Auhinna väljaandjatega liitus järgnevalt Tallinna Linnaarhiiv ning konkurss viidi läbi ka kõikidel järgnevatel aastatel.

Konkursi praktilise korraldamisega seotud organiseerimistööd on teinud auhindamisest osa võtvad teadusasutused kordamööda. Vahetunud on žürii koosseis, teatud järjepidevust säilitades. On saanud tavaks määrata žürii koosseisu eelmiste aastate preemiade laureaate. Käesoleval aastal toimunud 1998. aastal ilmunud ajalooraamatute konkursi viis läbi Tallinna Linnaarhiiv. Viis teadusasutust moodustasid ekspertkomisjoni koosseisu: esimees Helmut Piirimäe, prof em, dr hist, liikmed: prof em, dr hist Evald Tõnisson, dr phil Andres Kasekamp, cand hist Väino Sirk ja mag phil Jaanus Arukaevu.

Vastavalt statuudile esitavad auhinda väljaandvad teadusasutused üksteisest sõltumata igauks kolm preemiakandidaati. Seega on võimalik esitada eksperthinnanguks maksimaalselt 15 tööd. Tegelikult võivad aga esitatud raamatud osalt kokku langeda. Igatahes tähendab konkursile esitamine juba vastava ajalooraamatu esiletõstmist. Eelmisel aastal ilmunutest oli komisjonile esitatud üheksa ajalooraamatut. Nendest dr Eero Medijainen oli võtnud oma raamatu "Maailm provintsionu peeglis. Rahvusvahelised suhted ja Eesti välispoliitika karikatuuridel 1918–1940" konkursilt tagasi enne ekspertkomisjoni istungit. Kahtlemata peab autoril olema selleks õigus. Prof Toomas Karjahärm